

A beszédaktus mint kommunikáció

Hogyan vonatkoznak a szavak a világra? Miként történik az, hogy amikor valaki valamilyen zajt bocsát ki, azt mondhatjuk róla, hogy valamit ért ezen a zajon, valaki másról pedig azt mondhatjuk, hogy megérti azt, amit az előbbi szándékol közölni? Hogyan tudjuk az értelmes hang- vagy jelzsláncokat az értelmetlenektől megkülönböztetni? Mi az – pontosan –, amit tartalmaznia kell ahhoz, hogy ilyen láncnak jelentése legyen? És mi játszik közre abban, hogy éppen azt jelenti, amit jelent, és nem valami mást? Hogyan lehetséges, hogy amikor például azt mondom, „Kovács elment az estélyre”, azt értem rajta, hogy Kovács elment az esélyre, és nem azt, hogy Nagy otthon maradt, vagy hogy Kis megbetegedett? Mi a különbség aközött, hogy valamit mondvunk és aközött, hogy valamit anélkül mondvunk, hogy gondolnánk?

Az ilyenfajta kérdések egyidősek a filozófiával. De nem szabad feltételeznünk, hogy ezek a kérdések megfogalmazásomban akárcsak értelmesek is. Mégis néhány ilyen kérdésnek valamilyen formában értelmesnek kell lennie, hiszen tudjuk, hogy az emberek kommunikálnak, hogy igenis mondanak bizonyos dolgokat, és néha gondolják azt, amit mondanak, hogy az emberek legalábbis alkalmanként megértik egymást, hogy az ember nyelvi megnyilatkozásai igaz, hamis, túlzó, ostoba, értelmetlen stb. jelzőkkel, s e jelzők mutatják, hogy a megnyilatkozások hogyan kapcsolódnak a világhoz. Ha pedig ezek a dolgok valóban megtörténnek, akkor – következőképpen – megtörténhetnek, ha pedig megtörténhetnek, akkor mindenképpen feltehetjük és megválaszolhatjuk azokat a kérdéseket, amelyek a dolog lehetőségét firtatják.

Az egyik legrégebbi és legcsábítóbb megközelítés a következő: a szavak azáltal nyelik jelentésüket, hogy dolgokat jelölnek. A szó azt jelenti, amit jelöl. Ha a szó vagy valamilyen hosszabb kifejezés tulajdonnév, mint például a Charles de Gaulle vagy a Mount Everest, akkor a szó vagy a kifejezés jelentése egyszerűen az általa jelölt egyedi tárgy. Ha a szó általános terminus, mint például a „piros” vagy a „háromszög”, akkor valamilyen olyan absztrakt entitást jelöl, mint a pirosság vagy a háromszögség.

A szinkategorematikusnak nevezett szavak, azaz az olyan szavak, mint a „ha”, „de”, „azonban”, „nem”, „és” stb. semmit sem jelölnek, jelentésük kizárólag abból adódik, hogy más kifejezéseket kapcsolnak össze, olyan kifejezéseket, amelyek valóban dolgokat jelölnek. A legtöbb szónak azonban csak azáltal van jelentése, hogy olyan dolgot jelöl, legyen az akár konkrét, akár absztrakt dolog. A jelentésnek ez a megközelítése egészen a platóni Dialógusokig vezethető vissza, legkifinomultabb és legszigorúbb változatát pedig Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezésében*¹ találjuk.

Ez a megközelítés azonban egyáltalán nem kielégítő. Frege² mutatta ki, hogy a jelentést általában nem lehet egyenlővé tenni a jelöléssel (vagy a deszignálással,

megnevezéssel, denotálással, referenciával), mert például mind a „hajmalesillag”, mind pedig a „vacsoracsillag” kifejezés ugyanazt a bolygót jelöli, de nem ugyanazt jelenti. A két kifejezésnek egy referenciája van, de két különböző értelme. Később maga Wittgenstein³ is kimutatta, hogy így a tulajdonnevek esetében sem mondjuk, hogy ha a név viselője meghal, megcsemmisül vagy valamilyen más módon megszűnik létezni, akkor a név jelentése semmisült meg. Ha N. N. úr meghal, az „N. N. úr” jelentése nem hal meg. Ha meghalna, akkor értelmetlen az „N. N. úr meghalt” mondat. Tehát még a tulajdonnevek esetében sem azonos a kifejezés jelentése azal a tárgyal, amelyet jelöl.

Egy másik megközelítés pedig azt tételezi fel, hogy a jelentés valamiféle önmegfigyelés útján föltárható entitás. Locke⁴ például kifejti, hogy a szavaknak azáltal van jelentésük, hogy a lelkünkben levő ideákat, gondolatokat jelölik. Az egyedi szavak esetében ezek az ideák a szó által jelölt tárgy mentális képei vagy képzetei; az általános szavak esetében, mint például a „piros” vagy a „háromszög”, ezek az ideák absztrakt vagy általános ideák. Locke⁵ szerint az absztrakt ideák azt tartalmazzák, ami egy dolog összes egyedi előfordulásában közös, s nem tartalmazzák azt, ami ezek mindegyikében sajátos. A Locke-ot követő gondolkodók, mint például Berkeley⁶ és Hume⁷ kifejtették, hogy absztrakt vagy általános ideákat lehetetlen kialakítani, és bizonyítani próbálták, hogy nem rendelkezhetünk a háromszögek mentális képével általánosságban, hanem csakis egy meghatározott tulajdonságú háromszög mentális képével. Ez az egyedi idea azután „ábrázolásban általánossá” tehető, de önmagában nem általános idea.

Locke, Berkeley, Hume és az övékéhez hasonló képzetelméletek alkotói a szavak és a világ közötti kapcsolatot a következő modell alapján képzelik el. A szó a mentális képet jelöli, a mentális kép pedig hasonló a világban levő tárgyra, függetlenül attól, hogy azok tényleges vagy csak lehetséges tárgyak-e. De a szavak és a világ közötti lényegi kapcsolatot a mentális kép teremti meg. Tetszésüktől függ, hogy milyen hangokat használunk a képek jelölésére, de maguk a mentális képek természetesen, nem önkényes hasonlósági viszony révén kapcsolódnak a világhoz.

A jelentés ilyesféle képzetelméletét megsemmisítő kritikának vetették alá, s ezt az elméletet ma már nem képviselik túl sokan. Egyszerűen hamisnak tűnik az, hogy az emberek beszédét ilyen képzetek kísérlik, de ha igaz, akkor sincs összefüggésben az általuk mondott dolgok jelentésével és értelmezésével. Még ha történetesen mindig kísérné is a „ló” szó kifejtését egy repülőgéppel képzete valahol bennem, az egyáltalán nem lenne összefüggésben azzal, hogy ismerem-e a „ló” szó jelentését, és helyesen használom-e azt. Ha a szót helyesen tudom használni, akkor ismerem a jelentését, és az, hogy milyen képzetek kísérlik szóhasználatomat vagy egyáltalán kísérlik-e képzetek, logikai szempontból semmilyen összefüggésben sincs a szó jelentésével vagy azzal, hogy ismerem-e a jelentését. A mentális képzet létezése pedig, még ha állandóan összekapcsolódna is valamilyen egyedi szóval, nem határozza meg azt a használatot, amelyre ezt a képzetet alkalmazzuk, úgyhogy ugyanannak a mentális képnek számos különböző használatra lehet, és így a kép nem határozná meg egyértelműen valamely szó jelentését. Összefoglalva: pszichológiailag nem helytálló, hogy a szavak használatát állandóan mentális képzetek kísérlik; logikailag pedig sem nem szükséges, sem nem elégséges egy szót jelentésének meghatározásához kötni, hogy ilyen képzeteknek létezniük kell; végül még ha léteznének is ezek a képzetek, akkor sem lennének elégségesek a szavak használatának a meghatározásához. Ilyen és hasonló megfontolások alapján hajlamosak lennénk azt mondani,

hogy a szó jelentése tulajdonképpen a szó használata a nyelvben. Nemsokára megvizsgáljuk ezt a nézetet, amelyet egyébként ma számos filozófus vall magának. A képzelmélettel szemben felhozhatjuk még azt az ellenvetést is, hogy nincs magyarázó értéke, azaz semmit sem képes megmagyarázni. Ha a „hogyan jelölnek a szavak dolgokat?” kérdés érdekelt bennünket, akkor semmi választ nem kapunk, ha kijelentik: „közvetlenül képzeteket jelölnek, amelyek azokra a dolgokra hasonlítanak, amelyeket a szavak jelölnek”, hiszen ez a válasz új formában ugyan, mégpedig a „hogyan jelölnek a szavak képzeteket?” kérdés formájában újratermeli az eredeti problémát.

A manapság legáltalánosabban elterjedt filozófiai jelentéselmélet szerint a szó jelentése vagy azonos, vagy legalábbis szoros kapcsolatban áll a szóhasználatával. Az elmélet megalkotója, Wittgenstein ezt írja:

Nagyon sok esetben – bár nem minden esetben –, amikor a „jelentés” szót alkalmazunk, a következőképpen definiálhatjuk azt: „a szó jelentése a szónak a nyelvben való használata”.⁸

E nézettel az a probléma, hogy a használat fogalma annyira homályos, hogy csaknem értelmetlen a jelentés tárgyalására szolgáló elemzési eszközként. Ugyanaz a mondat, és emnélfogva ugyanaz a szócsoporthoz ugyanazzal a szó szerinti jelentéssel az egyik esetben arra használható, hogy megdicsérrünk valakit, a másik esetben pedig arra, hogy valaki mást megsértünk. Használhatók arra, hogy másokat bosszantunk, meggyőzzünk, szórakoztassunk, untassunk és így tovább. Ha tehát a használatról beszélünk, először is meg kell különböztetnünk a sokféle eltérő használatot, amellyel a kifejezések vagy kifejezláncok rendelkezhetnek, és ki kell választanunk, melyek lényegesek a jelentésre nézve és melyek nem.

Véleményem szerint a „használat” fogalma hasznos ellenszer a jelentés képzeti és referenciális elméleteivel szemben, teljes jogú pozitív „elméletként” azonban céljaink szempontjából túlságosan elnagyolt. Ugyanakkor viszont a kommunikáció problémáinak olyan megközelítését veti föl, amelyet számos filozófus, különösképpen J. L. Austin⁹ kezdett a közelmúltban fölírni. Ezt a megközelítést azzal jellemezhetnénk, hogy a nyelv beszélését emberi tevékenységnek fogja fel. A figyelem középpontjában itt nem a nyelvi formák vannak, inkább a beszéd aktusára koncentrálnak, amit a nyelvi formák kifejtésével hajtanak végre. A következőkben szeretnék megfogalmazni, igazolni és megmagyarázni néhány olyan általános elvet, amely – úgy vélem – a tanulmányom elején közölt kérdéscsoport részleges (de csak részleges) megválaszolásának tekinthető, és amely joggal tekinthető abból a hagyományból származónak, amely a jelentést és a használatot összekapcsolja. A „használat” fogalma helyett azonban ez a megközelítés különféle „beszédaktusok”-at különít el, amelyeket a kifejezések kifejtésével hajtunk végre, és ily módon remélhetőleg elkerüli a „használat”-fogalom homályosságát.

Ezeket az elveket kategorikusan fogom megfogalmazni, majd megkíséreltem megmagyarázni, mit jelentenek, és miért gondolom, hogy igazak.

1. *Nyelvet beszélni annyit jelent, mint részt venni bizonyos szabályok által irányított viselkedési formában.*

Nyilvánvaló, hogy a nyelv beszélése részvétel egy viselkedésformában: a beszéd emberi tevékenység. Az azonban már nem olyan nyilvánvaló, hogy ezt a tevékenységet szabályok irányítják. E megállapítás helyességének bizonyítékát végső soron az szolgáltatja majd, ha bebizonyosodik, hogy az ember nyelvi viselkedésének szabályirányítottságára vonatkozó hipotézis bármely más alternatív hipotézisnél job-

ban magyarázza a beszédviselkedés adatait. Bizonyos területeken, különösen a szintaxisban már elég messzire jutottunk, hogy nagyszámú adatot magyarázzunk e hipotézis szerint. Az a tény, hogy a beszélők korlátlan számú új mondatot képesek létrehozni, olyan mondatokat, amelyeket azelőtt soha nem láttak vagy hallottak, továbbá az, hogy képesek felismerni, mi mondat és mi nem mondat, egy szabályrendszer elsajátításával magyarázható. Ezt a hipotézist alátámasztja, hogy ténylegesen meg tudunk fogalmazni olyan szabályokat, amelyek számot adnak ezekről a képességekről,¹⁰ továbbá, hogy az alternatív hipotéziseknek nem sikerült ezekről az adatokról számot adniuk.¹¹

Az a hipotézis, hogy a beszélés viselkedésforma, jóllehet nyilvánvaló, vizsgálódásunk számára döntő fontosságú. Maga után vonja ugyanis, hogy leírásunk és magyarázatunk mindaddig hézagos marad, amíg a nyelvvel kizárólag formális rendszerként foglalkozunk. Kutatásunk mindaddig hiányos marad, amíg a formális struktúrával csupán formális rendszerként foglalkozunk, a formális struktúra ugyanis a beszélő személyek nyelvi viselkedésének a céljából létezik és abban nyilvánul meg. Természetesen a beszélő *ténylegesen* viselkedése az alapstruktúrának csak tökéletlen megnyilvánulása, minthogy a beszélők teljesítményét gyakran károsan befolyásolja az emlékezethagyás, a hanyag kiejtés, a félig befejezett mondat, a hibás kezdés és a beszéd sokféle más fogyatékosága. Annak érdekében, hogy ezeket a számunkra lényegtelen vonatkozásokat vizsgálatunkból kirekeszthessük, figyelmen kívül a beszédviselkedés *idealizált* formáira kell összpontosítanunk.¹²

A nyelvet beszélő egyének talán „nincsenek is tudatában” a szabályoknak abban az értelemben, hogy nem tudnak azokat megfogalmazni, de mégis szabályokkal összhangban cselekszenek. A viselkedés intencionális szabályirányította viselkedés, noha a cselekvő talán nem is képes megállapítani a szabályokat. Ha egy gyereket egyszerű játékra tanítok, megtanulja majd, hogy ezeknek a játékoknak a szabályaival összhangban cselekedjék, noha általában nem képes a szabályokat megfogalmazni. Hasonlóképpen egy gyerek akkor is megtanulhat összhangban beszélni pl. a következő szabállyal, ha sohasem fogalmazza meg ezt a szabályt: a kérdő-transzformáció csak egyszer alkalmazható egy adott frázisjelölőn.¹³ Megközelítésünkkel szemben tehát nem ellenvetés az, hogy a nyelv beszélői azért nem tudnak a szabályokkal összhangban cselekedni, mert nem tudják a szabályokat megállapítani: a szabályirányította viselkedés jó részét úgy hajtjuk végre, hogy expliciten nem vagyunk tudatában a szabályoknak. Az általunk követett szabályokat *fel* kell tárunk, ez azonban nem mond ellent annak a nézetnek, hogy ezeket mindig is követtük.

2. *A kommunikáció alapegysége az illokúciós aktus.* Csábító, sőt eléggé elterjedt elképzelés, hogy lényegében a jelet, a jelölést, a szimbólumot, a szót, a mondatot vagy valami ehhez hasonló dolgot tekintjük annak, ami kommunikál. Az ember nem felejt el, amikor így gondolkodik, hogy ilyen dolgot csak akkor vehetünk üzenetnek, az ember nyelvi kommunikációja egy egységének, ha létrehozását valamilyen beszédaktus végrehajtásának tekintjük. Ha hallok egy hangot, és ha ezt a hangot a nyelvi kommunikáció egy részének, pl. üdvözlésnek, figyelemztetésnek vagy utasításnak veszem, akkor e hang ilyen értelmezése szükségképpen előfeltételezi, hogy e hangot úgy tekintem, mint amit hozzám többé-kevésbé hasonló lények bizonyos intencióval hoztak létre.

Ha a hangot a fák között fújó szélhez hasonló természeti jelenségnek tekintem, akkor eleve kizárt, hogy a nyelvi kommunikáció egyik esetének tekinthessem, jóllehet a fák között fújó szél keltette hang hallása talán megkülönböztethetetlen az el-

suttogott mondattól. Hasonlóképpen ahhoz, hogy a papíron látható vonalakat a nyelvi kommunikáció esetének tekinthessem, a vonalakat bizonyos fajta aktus tekintéként kell tekintennem, tehát úgy, mint amelyet bizonyos intencióval és bizonyos cél érdekében hoztak létre. Ha meg vagyok győződve arról, hogy a vonalak egy tinfaltról származnak, akkor nem tekinthetem őket nyelvi üzenetnek, a nyelvi kommunikáció esetének. Nem a jel, a szimbólum vagy a szó kommunikál, hanem ezek eseteinek a létrehozása a beszédaktusokban.¹³ Ez újabb távlatl gazdagítja az I. pontot. Ha a kommunikáció alapvető egysége a beszédaktus, akkor a nyelvnek az emberi aktusok, akciók és tevékenységek általános körébe való beillesztése nem valamilyen különleges módszertani fogás lesz, hanem a kommunikáció megértésének nélkülözhetetlen eleme.

Ha pedig a nyelv-beszélése viselkedésforma, és ennek is kell tekintenünk, ha meg akarjuk érteni a kommunikációt, akkor természetesen felmerülnek bizonyos kérdések: először, melyek ezek közül a viselkedésegységek közül azok a minimális egységek, amelyek képesek önállóan megenni; és másodsor, milyen természetes egységekre bontható le ez a viselkedés? Az első kérdésre adható nyilvánvaló válasz a következő: kijelentések, felszólítások, kérdések, ígéretek, megjegyzések, magyarázatok, parancsok, észrevételek, kérések és hasonló dolgok. Austin¹⁴ ezeket „szemléltető aktusok”-nak keresztelte el.

Meg kell különböztetnünk ezeket az aktusokat a referáláshoz hasonló aktusoktól, például attól, amikor Jánosra referálok, mondván, hogy „János tegnap érkezett”. Itt a Jánosra való utalás önmagában nem teljes, nem önálló beszédaktus, hanem csak része egy nagyobb, teljes illokúciós aktusnak, annak ugyanis, hogy állítjuk, János tegnap érkezett.

Ennek a megfontolásnak a szintaxisban az felel meg, hogy mondatok és nem szavak alkotják a teljes beszédaktus egységét. A szavak értelmes módon csak mondatokban fordulnak elő. (Ezek lehetnek egyszavas mondatok, mint például a „figyelj”, de még itt is el kell különítenünk a szót kimondásának felszólító jellegű intenciójától, a hangsúly morfémiájától és a mondathatártól, amely a szót körülveszi. Mindezek a mondat részei, nélkülük a szó nem mondat.)

Továbbá, ezt a kétféle aktust meg kell különböztetnünk az olyan aktusoktól, amelyek az illokúciós aktusok következményeivel vagy hatásaival járnak együtt. Ha hallgatóságunkat rábeszéljük valamire, meggyőzzük valamiről, bosszantjuk, szorokoztatjuk vagy untatjuk, ezek mind olyan dolgok, amelyek ténylegesen szavakkal megtehető cselekedetek; ezek azonban már túl vannak azon, amikor kimondunk valamit, értünk valamit azon, amit kimondunk, és ezt megértejük a hallgatóval, amelyek az illokúciós aktusok végrehajtásának nélkülözhetetlen elemei. Az ilyen, a hallgatóra további hatásokat maga után vonó aktusokat Austin¹⁵ *perlokúciós aktusoknak* nevezte. A perlokúciós és az illokúciós közötti megkülönböztetés hiánya a jelentés használatelméletének egyik legfőbb gyengesége.

3. Ha valamit mondunk, és gondoljuk azt, amit mondunk, az együtt jár azzal, hogy kimondjuk, valamint a következőkkel:

- a) azzal a szándékkal, hogy bizonyos illokúciós hatásokat idézzünk elő a hallgatóban (amely hatások a kimondott mondatot irányító szabályoktól függenek);
- b) azzal a szándékkal, hogy ezeket a hatásokat azáltal idézzük elő, hogy a hallgató fölismeri azt a szándékot és
- c) azzal a szándékkal, hogy az a) szándékot annak révén ismerhessük föl, hogy ismeri a kimondott mondatot irányító szabályokat.¹⁶

Mindenki tudatában van annak, hogy különböző van aközött, hogy valamit mondunk, és aközött, hogy valamit mondunk, és gondoljuk is azt. De pontosan hogyan tudjuk leírni ezt a különbséget? Mondhatnánk azt is, hogy valamit mondani és gondolni az lényegében azt jelenti, hogy bizonyos hitásokat szándékozunk előidézni a hallgatóban, és ezeket a hatásokat a hallgató megértéséért jellemezhetjük. De ezzel semmire sem jutunk a jelentés fogalmának kifejtésében, minthogy az a megértés, amelyet el akarunk érni, annak a megértése, amit a beszélő gondol. Meg kell tehát próbálnunk a megértés fogalmát kibontani.

Annak a megértése, amit a beszélő kimond, együtt jár a beszélő bizonyos szándékainak a felismerésével. Ha például azt mondom, hogy „itt meleg van”, és ezt gondolom, akkor a hallgatóm megért engem, fölismeri, hogy szándékom tudomást hozni, hogy ennek a mondatnak a kimondásában azt mondom el neki, hogy itt meleg van. Az illokúciós aktusoknak pedig sajátos és fontos vonása, hogy az a szándék, amellyel valamit kimondanak, döntő részben a szándék elérésnek, minthogy a szándék felismerése révén valósul meg a szándék. Ha úgy ismered fel az „itt meleg van” kimondásában lakozó szándékot, mint amely tudomásra hozza, hogy azt mondják neked, hogy itt meleg van, akkor mihegy felismered ezt a szándékot, valóban tudod, hogy ezt mondják neked, ugyanis a felismerés révén szerzed meg ezt az ismeretet. Hogyan ismered fel a beszélő szándékát? Ha kimond egy olyan mondatot, amely része az általad értett nyelvnek, szándékát a kimondott mondat jelentése (azaz a kimondását irányító szabályok ismerete) révén ismered fel. Így tehát tulajdonképpen három része van annak, hogy azt gondolom, itt meleg van, amikor azt mondom, „itt meleg van”, és azt is gondolom:

a) az a szándék, hogy a hallgató tudomása: a hozzam, hogy azt mondom neki, hogy itt meleg van;

b) az a szándék, hogy ezt annak révén hozzam a hallgató tudomására, hogy felismeri az a) szándékot;

c) az a szándék, hogy az a) szándékot annak révén ismeressem fel a hallgatóval, hogy a hallgató ismeri a kimondott mondat elemeit irányító szabályokat.

Ez csak egy sajátos esete az előbbi definícióval állított általános feltételeknek. Két további észrevétel: először is fontos hangsúlyozni, hogy a jelentés szándékolt hatásai illokúciós és nem perlokúciós hatások. Amikor azt mondok neked, hogy itt meleg van, ezt mondhatom azzal a szándékkal, hogy rávegyelek a légkondicionáló bekapcsolására. Az azonban, hogy bekapcsolod a légkondicionálót, a kimondott mondat perlokúciós hatása, és az e hatás előidézésére irányuló szándék nem része annak, hogy azt gondolom, „itt meleg van”, amikor azt mondok „itt meleg van”, és azt is gondolom.

Egyébként ugyanez igaz arra, amikor azt mondjuk és azt gondoljuk, hogy „kapcsolod be a légkondicionálót”. Ennek kimondásának az illokúciós hatása az, hogy a beszélő megtudja; neki azt mondják (parancsollják, arra kéri és így tovább), hogy kapcsolja be a légkondicionálót. Ezeknek az illokúciós aktusoknak a szándékolt hatása jellegzetesen az, hogy a hallgatót rávegyük arra, hogy „kapcsolod be a légkondicionálót”, az nem jár szükségszerűen együtt azzal a szándékkal, hogy ezt a hatást idézzük is elő, mivel vannak olyan furcsa esetek, amikor mondhatom azt, hogy „kapcsolod be a légkondicionálót”, és nem az a szándék, hogy a hallgató ezt meg is tegye (ha például tudom, hogy elromlott, és be akarom csapni). Tehát a „jelentés” szükségszerűen szándékolt hatásai nem perlokúciósak, hanem illokúciósak.

Másodsor, mind ez ideig csakis a szó szerinti jelentéssel foglalkoztunk. A kép-

letes beszéd úgy jellemezhető, mint olyan beszéd, amelyben a szándékolt illokúciós hatások különbözőnek azoktól az illokúciós hatásoktól, amelyeket a kimondott mondat használata számára szóló szabályok határoznak meg. Egy igen fontos értelemben a képlettes beszéd a szó szerinti beszédén elősködik, ugyanis senki sem tudna egy mondatot képletlesen gondolva kimondani, ha annak a képlettes használat alapjaként nem lenne szó szerinti jelentése.

4. *Mindent, amit gondolni lehet, mondani is lehet.* A költők és a filozófusok időnként panaszkodnak, hogy a nyelv alkalmatlan az általuk közölni kívántak pontos jelentésének a kifejezésére. Ebben minden bizonnyal van valami igazság, minthogy minden nyelv véges számú szóval és szintaktikai formával rendelkezik arra, hogy ki mondjuk, amit gondolunk. De abban az esetben, ha adott nyelvben van is felső határa a kifejezhetőnek, ha vannak is olyan gondolatok, amelyeket adott nyelvben vagy bármely nyelvben egyszerűen nem lehet kifejezni, ez lehetséges tény, de nem szükségyszerű igazság. Elvben – ha ugyan nem gyakorlatban is – mindig lehetséges egy nyelvhez új szavakat vagy más elemeket hozzátenni, hogy kimondhassuk azt, ami addig kifejezhetetlen volt. A nyelvek által elviselhető lexikai elemek számának vagy szintaktikai szerkezetek bonyolultságának nincsen semmiféle elméleti felső határa. Amikor egy beszélő azt gondolja, hogy X, elvben (ha a gyakorlatban nem is mindig) képessé válhat arra, hogy X-et szó szerint kimondja. Ha az általa beszélt nyelvet nem tudja elég jól ahhoz, hogy képes legyen X-et kimondani, akkor még tanulhat, vagy ha – szélsőséesebb esetben – a nyelvből hiányzanak X kimondásának a lehetőségei, akkor ezeket a lehetőségeket meg lehet teremteni benne.

Ez az elv fontos, ugyanis az a következménye, hogy a mondatok jelentésének és a beszédaktusoknak a tanulmányozása nem két különböző tanulmány, hanem ugyanaz – két szempontból. A beszélő által végrehajtani kívánt minden lehetséges beszédaktusra van olyan lehetséges mondat (vagy mondathalmaz), amelynek a szó szerinti kimondása megfelelő feltételek között annak a beszédaktusnak a végrehajtásával egyenlő.

Nincsen két különböző szemantikai stádium: az egyik a mondatok jelentésének, a másik a beszédaktusok végrehajtásának a vizsgálatára: hiszen éppúgy, ahogy fogalmaink szerint a mondat jelentésébe beletartozik az, hogy ennek a mondatnak bizonyos kontextusban való kimondása ezzel a jelentéssel annyi, mint bizonyos illokúciós aktus végrehajtása; ugyanígy része az illokúciós aktus fogalmának is az, hogy van olyan lehetséges mondat, amelynek bizonyos kontextusban való kimondása jelentése folytán éppen ennek az illokúciós aktusnak a végrehajtása. Túl sokat vitatkoztak már minden eredmény nélkül azok, akik a nyelvi formákat, és azok, akik a beszédaktusokat tanulmányozták mint a szemantika tárgyát. A Wittgenstein és Austin elindította hagyomány valódi felfedezése nem az, hogy a szemantikai kutatásokban hagyjuk figyelmen kívül a formális elemeket, hanem hogy vizsgálatuk során mindig emlékezzünk arra, hogy jelentésük a nyelvi viselkedésben betöltött szerepükhöz kötődik. Amint Wittgenstein¹⁷ mondotta: „a nyelv eszköz”.

Ez az elv nem azt vonja maga után, hogy mások mindent megértenek, amit mondani lehet, ez ugyanis kizárná a privát nyelv lehetőségét, az olyan nyelvet, amelyet a beszélő kivételével mindenki másnak logikailag lehetetlen megérteni. Elképzelhető, hogy az ilyen nyelvek valójában logikailag lehetetlenek, ezt a kérdést azonban nem kívánom itt tárgyalni.

5. *A szemantikai szabályok rendszerint konstitutívak és nem regulatívak.* Amikor először gondolunk a szabályokra és a szabályirányította viselkedésre, hajlamosak

vagyunk megragadni az olyan példánál, mint a közlekedési szabályok, amelyek a járművezetők és a gyalogosok viselkedését szabályozzák. Az ilyen szabályok azért léteznek, hogy tőlük függetlenül létező viselkedésformát szabályozzanak. Vannak olyan szabályok és szabályrendszerek is, amelyek nem egyszerűen azért léteznek, hogy egy már meglévő viselkedést szabályozzanak, hanem éppen létezésük teremti meg annak a viselkedésnek a lehetőségét, amelyet szabályoznak. Az olyan játékszabályok szabályai, mint a baseball vagy a rögbi, a játékok játszását teszik lehetővé. A rögbi szabályai nélkül nem lenne olyasmi, mint a rögbi játékszása; hasonlóképpen, a játékon belül a pontszerzésre vonatkozó szabályok nem egyszerűen azt szabályozzák, hogy a csapat hogyan szerez pontot, hanem inkább meghatározzák az olyan fogalmakat, mint a „bevitt gól” és a „mezőnygól”, és megteremtik az ilyesféle dolgok lehetőségét azért, hogy meghatározzák, hogy az ilyen és ilyen viselkedésformák bevitt gólnak, illetve mezőnygólnak számítanak.¹⁷

Az olyan szabályokat, amelyek ebben az értelemben új viselkedésformákat teremtenek meg, *konstitutív* (alkotó jellegű) szabályoknak nevezik, hogy megkülönböztessék ezeket a *regulatív* (szabályozó jellegű) szabályoktól, amelyek a szabályoktól függetlenül létező viselkedéseket szabályozzák. Egy tevékenység konstitutív szabályai olyanok, hogy a tevékenységben való részvételt az alkotja, hogy a szabályokkal vagy legalábbis a szabályok eléggé nagy részahalmazával összhangban cselekszünk. A szabályok és a tevékenység közötti kapcsolat tehát analitikus: a rögbi pl. úgy határozható meg, mint ilyen és ilyen szabályok szerint játszott játék, és a játékon belül az olyan szavakat, mint a „bevitt gól” vagy a „les”, a góllövésre és a büntetésre vonatkozó szabályok határozzák meg. A baseballban pl. a belső-röpte szabály¹⁷ a baseball szabályain belül regulatív, az a szabályrendszer viszont, amelynek ez egy részét alkotja, konstitutív a baseballra nézve.

A nyelvek szemantikai és szintaktikai szabályai hasonlóképpen konstitutívak. Az angol szintaxis szabályai definiálják az olyan fogalmakat, mint pl. a „mondat az angol nyelvben”, mivel olyan rendszert bocsátanak a rendelkezésünkre, amellyel összhangban cselekedni annyi, mint angol mondatokat kimondani. A szemantika szabályai hasonlóképpen konstitutívak, mivel ezekkel összhangban cselekedni annyi, mint olyan illokúciós aktusokat végrehajtani, mint ígérni, kijelentéseket tenni, parancsokat kiadni stb. A konstitutív szabályok formája nem mindig egyezik meg a regulatívakkal. A regulatív szabályok általában felszólító jellegűek: „tedd ezt és ezt”, vagy „bizonyos feltételek között tedd ezt és ezt”. A konstitutív szabályok formája gyakran ilyen: „bizonyos feltételek között tedd ezt és ezt tenni X-nek számít”. Tehát bizonyos feltételek között bizonyos szólanc kimondása ígéret megtételének számít. Az ilyen formájú szabályoknak együttes és alapos ismerete teszi képessé a hallgatót arra, hogy a szólanc kimondásában felismerje a beszélőnek azt a szándékát, hogy a bizonyos hatásokat idézzen elő benne, és így ezeket a hatásokat meg is valószínűsíti. Amint pedig már láthattuk, ezeknek a hatásoknak az ilyen módon való előidézése a nyelvi kommunikáció lényegi sajátossága.

Fontos hangsúlyozni a nyelvi szabályok konstitutív jellegét, hiszen semmiféle, pusztán regulatív szabályhalmaz nem tudna számot adni a nyelvi viselkedésről, mivel a nyelv beszélése nem olyan előzőleg létező tevékenység, amelyet a szabályok lennének hivatottak szabályozni. A nyelv beszélésének a lehetőségének csakis a konstitutív szabályok rendszerén belül áll fönn.

Öt nyelvfilozófiai elvet ismertettem. Ezek az elvek együttvéve egy beszédviselkedés-modellt tesznek ki, olyan modellt, amely, ha teljesen kidolgoznánk, megmagyarázná a jelentés, a valaminek a kimondása, a mondatok, az illokúciós aktusok, a konstitutív nyelvi szabályok és a mondatok megértése közötti összefüggéseket. Nagyon könnyebb körvonalakban a modellt a következőképpen vázolni. A beszélés szabályoktól irányított, szándékos viselkedés. Ez a viselkedés abból áll, hogy illokúciós aktusokat hajtunk végre a konstitutív szabályokkal összhangban, mondatok kimondása révén. Belső szerkezetében a sikeresen végrehajtott illokúciós aktus magába foglalja azt, hogy a beszélő kimond egy mondatot, továbbá azt, hogy kimondásában valamit gondol, valamint azt, hogy a mondottakat a hallgató megérti. A beszélő részéről az, hogy valamit gondol, nem más, mint az, hogy bizonyos illokúciós hatásokat szándékozik előidézni a hallgatóban; a hallgató részéről pedig a mondottak megértése azt jelenti, hogy felismeri ezeket a szándékokat, és ezáltal megvalósítja a szándékolt hatásokat. A beszélő és a hallgató közötti hidat közös nyelvük teremti meg, amelynek része a kimondott mondat. A híd működése a következőkön alapul: a mondatot megérteni nem más, mint ismerni a jelentését. A jelentését teljes mértékben a szemantikai szabályok határozzák meg, olyan szabályok, amelyek mind szintaktikai struktúrájára, mint pedig lexikai elemeire vonatkoznak. Ezek a szabályok megállapítják mind a mondat helyes kimondásának a feltételeit, mind azt, hogy annak kimondása minek számít. Ha azt, amit kimondanak, szó szerint gondolják, a beszélő szándékolt illokúciós hatásait a szabályok határozzák meg, a szó szerinti kimondásban ugyanis az illokúciós hatás egyszerűen annak az ismerete, hogy a szabályoktól meghatározott helyzet áll fenn. Ha pl. a szó szerint kimondott mondat formája: „ezennel ezt és ezt ígérem”, akkor e mondat szó szerinti kimondásának szándékolt illokúciós hatása többek között az, hogy a beszélő megtudja, hogy neki éppen ígéretet tesznek, amely hatást az „ezennel ígérem” formára érvényes szabályok határozzák meg. Ha tehát azt, amit kimondunk, szó szerint gondoljuk, a szabályoktól meghatározott mondatjelentés előidézi a beszélő jelentésének illokúciós hatását. Ezeknek a hatásoknak az eredménye pedig egyszerűen az, hogy a mondatot a hallgató megérti.

Ha ez a modell egyáltalán helyénvaló, további finomításának kell képessé tenni bennünket nagy mennyiségű nyelvi adat megmagyarázására. Ahhoz, hogy a modellt továbbfejlesztessük, igyekeznünk kell sokféle beszédaktus végrehajtási szabályait megállapítani.¹⁸ Ez egyenértékű azzal, hogy magyarázatot adunk a különféle illokúciós aktusokra vonatkozó adatok jó részére, de azután képesnek kell lennünk magyarázatunkat arra is kiterjeszteni, hogy hogyan működik a nem szó szerinti beszéd. A sikeres képletes beszéd nem valamiféle véletlen eltévelyedés a szó szerinti beszédől, mert bizonyos rendszer szerint összefüggésben állnak egymással. Mindenesetre már az is, hogy összefüggésben állnak, olyan hipotézis, amelyet ki lehetne dolgozni, azt mutatva meg, hogyan adnak a szó szerinti beszéd szabályai alapot arra, hogy különböző illokúciós hatásokat lehessen közvetíteni a szabályoktól bizonyos módon való eltérés útján. A modellben közvetlenül benne rejlő kutatási irányok egyrészt az illokúciós aktusok végrehajtására vonatkozó szabályok kifejtése felé, másrészt az elméletnek a nem szó szerinti beszédre történő további alkalmazása felé mutatnak.

A kulturális mutatók*

A közgazdászok, az antropológusok és más társadalomtudósok hosszú ideje keresik azokat a mutatókat, amelyek mentén empirikusan meg lehetne határozni az egyes kultúrák közötti különbségeket és eltéréseket. A társadalmi kérdések, mindennek előtt az egészségügy, az iskolázás, a bűnözés, az öregedés, a nemzedéki konfliktus, a csoportközi kapcsolatok, a kábítószeres és az erőszak kérdései iránt érdeklődő állampolgárok ügyük támogatásának fokozására a kulturális „fejlődésvonalakra” hivatkoznak. De egyetlen esetben sem tudnak meggyőző bizonyítékokat felmutatni.

A pedagógusok gyakran rámutatnak arra, hogy a mai életben lépten-nyomon érvényesülő eladási kényszer eredendően milyen következményeket rejt magában. A kulturális szocializáció folyamata az azonnali kielégüléstől törő fogyasztók piacának sajátosságában gyökerezik. Az a kérdés, vajon az „élvezd most, fizessd ki később” elve az üres ígéretesekkel szemben mutatott egésszéges türelmet fejez-e ki, vagy inkább az önzés és a felelőtlenség mentsvárától van-e szó?

A kulturális mutatók nem oldják meg ezeket a kérdéseket. A politika alakítása állampolgári megítélés és felelős hivatásvitelés dolga. A kulturális mutatók azonban képesek arra, hogy inkább azokat a vonatkozásokat emeljék ki, amelyek a személynélves izléssel vagy beállítódással szemben az intézményes politika szempontjait tükrözik, és nagyobb hangsúlyt fektetnek az általános fejlődésvonalakra és összefüggésekre, mint az egyes egyedi kérdésekre, sajátosságokra és művekre. A kulturális mutatók ezen a réven mind a politikai döntéshozók és végrehajtók, mind a közönség számára segítséget nyújthatnak abban, hogy józanabb belátásra jussanak, ha arról esik szó, hogy milyen szerepet töltsön be a tömegkommunikáció a közérdekű politikai alternatívák kultiválásában.

A kulturális mutatók ahhoz is hozzájárulhatnak, hogy összefüggésben álljon az a „befogadási olló”, amely az intézményes kulturális szocializációban történelmi változások folytán bekövetkezett. Ezek a változások a közlemények technológiai megvalósulása és társadalmilag irányított termelésében mentek végbe. McLuhan féligazságát jobbitva: a társadalom az üzenet. A közleménytermelés technológiai, személyzeti-tesztületi és egyéb társadalmi változásai rövidre zárták a társadalmi kommunikáció korábban uralkodó formáit, és más társadalmi viszonylatokra is rákényszerítették a maguk társadalmi tudatát – a maguk közönségét. A kulturális mutatók sémiájának az a rendeltetése, hogy a széles körben elterjedt közleményalakzatokat létrehozó és felhasználó rendszernek azokat a vonatkozásait kísérje figyelemmel, amelyek a társadalmi problémák és a közérdekű politikai elhatározások szempontjából a legfontosabbak. [...]

Az elemzés részterületei és fogalmai

A nagy közleményrendszerek termelésében előforduló rendszerességek, a közleményrendszerek összetételének, struktúrájának, képkultivációs sajátosságainak a megfigyelése külön specializált kutatási vállalkozást igényel. A személyes részvétellel jellemző szokások, amelyek a válogatásban fejeződnek ki, még a kifinomult értékekkel rendelkező gyakorlott kutatót is kockázatos extrapolációkra indíthatják, ha a különböző vagy nem egynemű csoportok kulturális élményszerzéséről van szó.

A kulturális mutatóképzéshez vezető részterületek és fogalmak a kommunikáció fogalmából, valamint a kommunikációnak a társadalomban játszott szerepéből következnek. Ezeknek kifejtése előtanulmányok sorában már megtörtént (az előtanulmányok többségét a bibliográfia a szerző neve után tartalmazza). Ezek a tanulmányok bebizonyították, hogy az élet számos vonatkozásának és a cselekvés számos típusának a tömegkulturális tálalása intézményes célokat szolgáló tanulási folyamatokat hoz létre. Az embereknek nem kell ugyan feltétlenül elfogadniuk ezeket az anyagokat, de elkerülhetetlen, hogy számoljanak azokkal a társadalmi normákkal, cselekvési előírásokkal és életesély-leírásokkal, amelyek burkoltan eléjük kerülnek. [...]

A közleményrendszer elemzése

Az elemzés anyagát abból a hatalmas jeláradatból vesszük, amit a tömegközlelési eszközök nagy és nem egynemű (rendszerint országos) közönség számára termelnek. A társadalomtudományban használt adatok többségétől eltérően ezek nem olyan jelek, amelyek jórészt rejtett folyamatokra való következtetések levonására szolgálnak. Az elemzés anyagát a tömeg kulturális szocializációját szolgáló, jól látható és szinte kézzelfogható megnyilvánuló forrásokból merítjük. Az adatok közvetlen betekintésre adnak lehetőséget abban a tekintetben, hogy a közös kulturális környezetbe viszonylag központosítottan és intézményesen irányítva bebocsátott jelanyagokra milyen sajátos képalkotás, összefüggés és tartalom jellemző.

A rendszerek

A tömegesen termelt kultúra termékei egyedülálló lehetőséget biztosítanak arra, hogy a társadalmilag hatékony közleményrendszereket tanulmányozhassuk. Ezekben a rendszerekben – a népszerű regényekben, a színdarabokban és a hírekben – az emberi alaphelyzet teljességével jelentős összefüggésben az élet egyes vonatkozásai újratermődnek. Egy-egy társadalmi vállalkozás működése vagy egy-egy tudásterület csak akkor válik láthatóvá, amikor a fikatív művek vagy a hírek értékei, vagyis a társadalmi jelfunkciók azt megkövetelik.

A színművekre és a regényekre épülő szórakoztatásra különösen jellemző az, hogy rituálisan megismétlődő társadalmi jelmechanizmusokat alkalmaz, amelyek az emberek és az élet megközelítésmódjainak konvencionálisan kultivált változatait mutatják fel. Az élettől eltérően a népszerű regény vagy színmű lényege „nyitott könyv”. A tények nem illelnek be ebbe a realitásba, amely az értékek realitása. A jellemzés rendszerint tendenciózus, a motiváció átlátszó, a problémák és a konfliktusok nyilvánvalóak, a végkifejletet meghatározó erők dinamikája csakúgy, mint

maga a végkifejlet, rendszerint világosan átlátható. A tömegesen termelt kultúra valamennyi terméke közül ez az, amely leginkább alkalmas a legzélesebb és legváltozóbbr összetételű közönség igényeinek a kielégítésére. A legtöbbben, különösen a fiatalok és az alacsonyabb iskolai végzettségűek a legtöbb témával és gondolattal viszonylag válogatás nélkül eltöltő szabad idejük során „véletlenszerű” helyzetben találkoznak. A „szórakozás” ürügyén ezáltal olyan dolgokra is ráirányul az emberek figyelmé, amire egyébként sosem lennének kíváncsiak.

Egy-egy tömegkommunikációs eszköz közleményrendszerének jelösszetétele és struktúrája a tömegkommunikációs eszköz által létrehozott mesterséges „világot” jelöl ki. Csak az létezik, ami leképeződik. A „tények” nem az áthatolhatatlan valódságot, hanem a kézzelfogható vázat tükrözik vissza. A bemutatott anyag gyűjtőpontja magához vonzza a figyelmet, a hangsúlyok kijelölik a fontossági sorrendet, a „tipizálás” és az életsorok meghatározzák az értékeket és a hatalmi viszonylatokat, miközben a cselekmény izgalma vagy más szervező kapcsolat révén a dolgok dinamikus egésze állnak össze. Ennek a „világnak” saját ideje, saját tere, földrajza, demográfiaja és néprajza van, amelyet áthat az intézményes cél és a társadalmi moralitási szabálykészlete.

Milyen politikum lakja, milyen cselekedetek mozgatják, mely sors kormányozza, és milyen témák uralkodnak ezt a „világot”? Hogyan történnek a dolgok benne, és mi az oka annak, hogy időről időre megváltoznak?

A közleményrendszerben megbúvó „rendszer” lényegében az intézmény elképzelése és célja. Az összetett „közlemény” rendszer jellegű funkciói, valamint jellegzetes fejlődésvonalai a következő módon tehetők láthatóvá: a műsordarabokat a vizsgálat céljából fontosnak tartott kategóriákra és egységekre „bontják”, majd „újra összerakják”, és így állnak elő a társadalmi jelfunkciók.

Az elemzés

Az elemzés célja az, hogy az anyag egészéből vett mintában megtalálható társadalmi előfeltevések szervezett együttesét vizsgálja. Az elemzés a rendszerekben visszautkröződő „élettényekre”, valamint fejlődési sajátosságokra összpontosul. Az elemzés a jelekben képviselt „világ” leírása, hangulatának érzékeltetése, folyamatainak letapogatása és funkcióinak feltárása.

Az eredmények nem vezethetők vissza az egyes műsordarabokra. Nem vállalkoznak a jelanyag egyes egységeinek az értelmezésére, és nem vonnak le következtetéseket a művészi stílus vagy érték tekintetében sem. Az eredmények mindössze azt tartalmazzák, hogy egy hatalmas és sokrétű közösség mit szíppant magába, mint kollektív tudat, és ez nem feltétlenül vág egybe azzal, amit egyetlen egyén vagy egyetlen csoport kívánna magának.

A jel adta világban uralkodó életmeghatározó feltételek közös képzetanyagot biztosítanak az egymástól különböző és elszigetelt csoportok számára, és egyúttal interakciós alapot is nyújtanak nekik. Ez a közös alap alakítja a nyilvános eszmecserék menetrendjét. Az egyének következtetéseinek és értelmezéseinek kiindulópontja ugyancsak ez a közös alap. A közleményrendszerek elemzése alapján véve ezeknek a közös fogalmaknak a meghatározásától függ, és az elemzés lehetőségeit a világosan észlelhető és megbízhatóan kódolt egységek szabta korlátok eleve behatárolják.

Az elemzés megbízhatóságát a többszöri kódolás, valamint a kiképzett elem-

zók mérhető egyetértése biztosítja. Ha ehelyett alkalmi megfigyelők észleleteire és futó benyomásaira volnánk utalva, akkor függetlenül attól, hogy mennyire kifinomult adatokat kapnánk, az elemzés értéke feltétlenül csökkenne, céljának elérése meghiúsulna. A politikai döntéshozók szándékainak és a közönség észlelteinek, befogadásának az összehasonlítása csak úgy lehetséges, ha nem a meghatározatlan ingerminták alapján nyert személyes benyomásokat, hanem a világosan meghatározott közleményelemek elemzését tesszük meg vezérfonalnak. Ha nem ismerjük a ténylegesen előforduló közös fogalmakat és azok jelfunkcióját; ha a közös fogalmakat tisztázatlan előfeltevések alapján vezetjük be, vagy bizonytalan és kétértelmű forrásokból származó szubjektív szóbeli beszámolókat veszünk alapul, akkor a politikai szándékok és a közönség befogadása közötti kapcsolat minétféle nem tudjuk felderíteni.

A vizsgálati dimenziók és mértékegységek

Egy rendszer rendszerként való vizsgálata azt jelenti, hogy a folyamatokat és az összefüggéseket az egésze kivételével és nem részenként vizsgáljuk. Az irodalomkritikával, a színműbírálattal és a legtöbb személyes kulturális részvétellel és ítéletalkotással szemben a közleményrendszer elemzése a nagy és sokrétű közönség számára készített tömeges közleménytermelésben rögzült intézményi viselkedés nyomait kutatja. Az intézményi viselkedés nyomainak megbízható vizsgálata az egyéni és sajátos vonásokkal szemben azt vizsgálja, hogy a közönség számára termelt és kultivált képek alakulásában mi a társadalmi és mi a mindenki számára közösen adott. Az elemzési séma és az elemzési módszerek azt a célt szolgálják, hogy vizsgálmi lehessen a közleményrendszereket alakító és strukturáló folyamat egyes elkülönített dimenzióit.

A vizsgálat dimenzióit a kommunikáció előbb említett sajátos vonásaiból vezetjük le. Mint említettük, a kommunikáció során a *létre*, a *fontossági sorrendre*, az *értékekre* és az *összefüggésekre* vonatkozó előfeltevések kultivációja megy végbe. Az 1. ábrában foglaltuk össze az egyes dimenziók kapcsolás lényeges kérdéseket, fogalmakat és vizsgálati mértékegységeket.

A létre vonatkozó előfeltevések dimenziója a „mi van?” kérdésre vonatkozik, azaz azt vizsgálja, hogy a közönségnek szánt közleményrendszerben egyáltalán mi az, ami a figyelem számára elérhető, milyen gyakran fordul elő, és milyen gyakorisággal. A közönség által látott közlemények elérhetősége megszabja, hogy a közönség figyelme mire terjedhet ki. A *figyelem* mint mértékegység tehát mutatja, hogy a közleményrendszerben mennyire vannak jelen, milyen előfordulásban, milyen gyakorisággal, összetételben és mennyire változó eloszlásban kínálkoznak az egyes témák, helyzetek, egységek stb.

A fontossági sorrend dimenziója azt a kérdést kutatja, hogy „mi a fontos?”. A *hangsúly* mértékegysége a viszonylagos fontossági összefüggés, valamint az intenzitás a központosság vagy fontosság mértékének a megállapítására szolgál. A figyelem és a hangsúly mértékegységeit kombinálva nemcsak azt tudjuk megállapítani, hogy a rendszeren belül mire irányul a figyelem, hanem azt is, hogy mire összpontosul.

Az értékek dimenziója azt a szempontot kutatja, hogy milyen megvilágításban találják a dolgokat. Ebben a dimenzióban mérjük az egyes értékelő és minőségi jellemvonásokat, személyiségvonásokat, illetőleg a különböző egységekhez, cselekedetekhez, személyekhez, csoportokhoz stb. tapadó értékelő megnyilvánulásokat. A

tendencia mértékegységeit a közleményekben megfigyelhető értéktételek irányának a megállapítására alkalmazzák.

Az összefüggések dimenziója az egyes mértékegységeken belül, illetve azok között előforduló bonyolultabb kapcsolatokat kutatja. Amikor egyszerű eloszlások helyett tipikus előfordulási szerkezetekkel állunk szemben, vagy amikor a mértékegységekből képzett mutatókat vetjük össze egymással, akkor a közleményrendszerben megjelenő létezési, fontossági (és értékrendbeli előfeltevések rejtett *strukturájait* tárjuk fel.

Dimenziók:	Lét	Fontossági sorrend	Értékek	Összefüggések
<i>Előfeltevések:</i>	Mi van?	Mi a fontos?	Mi a jó és rossz? Mi a helyes vagy helytelen stb.?	Mi mivel függ össze, hogyan?
<i>Kérdések:</i>	Mire kíváncsi a közönség? Milyen mértékben és milyen sűrűn?	Milyen fontossági sorrendben és milyen összefüggésben?	Milyen tekintetben, milyen szempontból és milyen ítéletekkel társítva?	Milyen általános téri, logikai vagy okozati rendben belüli?
<i>Az elemzés fogalmi és mértékegységei:</i>	Figyelem Tülsúly, intenzitás, összetettség, változatok	Hangsúly Sorrend, rangsor, fontossági skála, központosság vagy intenzitás mértéke	Tendencia A kritika és differenciáló tendencia mértéke, sajtóosságok, egyéni vonások	Struktúra Korrelációk, mutatóképzés; a cselekmény struktúrája

1. ábra

A közleményrendszer elemzésének dimenziói, fogalmi és mértékegységei

A figyelem, a hangsúly, a tendencia és a struktúra mértékegységei tehát ebből a négy dimenzióból erednek. Vizsgálataink során már tanulmányoztuk, hogy az elemzések, a közoktatás és az erőszak témáira fordított *figyelem* eloszlása milyen fejlődésvonalat mutat [6], [11] és [16]. Egy világgkommunikációs összehasonlító vizsgálatban a sajtóban kínált perspektívák tanulmányozása kapcsán mértük a *hangsúlyt* [6]. Ismertek olyan kutatások, amelyek a hírmondásban jelentkező politikai tendenciák és a tévéjátékokban megjelenő erőszaktevéők és áldozatok jellemzésének tanulmányozása során a differenciáló *tendencia* mérését állították a középpontba. Az elemzés valamennyi dimenzióját nemcsak az itt említett kutatások hasznosították, hanem az a „filmhős”-vizsgálat is hasonló módon járt el, amely kulturális összehasonlító keretben zajlott [14].

Az elemzés figyelemmel lehet az anyagban jelentkező cselekménytípusokra, személyekre, témákra és tipikus helyzetekre. Vizsgálható a jelekből összeszőtt „világ” történelme, földrajza, demográfiaja és néprajza is. Megnézhetjük, hogy milyen lakosság él ebben a „világban”, milyen személyközi és milyen csoportközi viszonyok jellemzők rá. Kódolhatjuk a természet, a tudomány, a politika, az igazságszolgáltatás

szelkedik, de csak az emberi lények cselekszemek jelek összefüggésében. A taktikai érdeklődés általában figyelmen kívül hagyta ezt az összefüggést, és elhomályosította a kommunikáció alapvető funkcióit, amelyek a kultivációban, a konzerválásban, a támogatásban és a fenntartásban ragadhatók meg. A kommunikáció „hatásai” első sorban nem azzal írhatók le, amit hatásukra „megteszünk”, hanem azzal, ami létük folyóján minden megtett dolog jelentéséhez hozzáadódik. És ez a szerep jóval alapvetőbb és döntőbb folyamatot hordoz. A tömegkommunikáció következményeit a tömegesen termelt és műszaki eszközök segítségével átvitt közleményrendszerek, valamint a kultúrában megfigyelhető társadalmi értékrenddel kapcsolatos és fogalmak összefüggésében kell megkeresnünk. Ha egy öngazgató közösség tagjai nem kedvelik ezeket a fogalmakat, akkor képtelenek arra, hogy néhány elérő típusú közlemény kibocsátása révén kielégítsék magukat. A polgároknak oda kell figyelniük a közlemény többségét termelő struktúrára és politikákra, mert ezek a közlemények bizonyos módon közrejátszanak az intézményi célok érvényesülésében.

A változás kérdése

A tömegkommunikáció elsődleges „hatása” abban ragadható meg, hogy a benne rejlő alapvető előfeltételek kifejezésre jutnak. A hatás nem feltétlenül függ össze azzal, hogy valaki egyetért vagy nem ért egyet a benne levő következtetésekkel vagy azzal, hogy valaki egy bizonyos időpontban a tömegkommunikációba foglalt javaslatok szellemében jár el. A kommunikáció nem egyszerűen a szellemi élet alkalomadtá orvossága (vagy mérge), hanem a szellemi élet tápja. A tömegkommunikáció legkritikusabb nyilvános következményei a kérdések feltevésében és elfrendezésében rejlenek, és nem egyszerűen abban, hogy valaki rövid távon mit és hol vásárol.

A változást legjobban úgy értékelhetjük, sőt leginkább úgy vehetjük észre, ha figyelembe vesszük azokat az óriási folyamatosságokat, amelyeket a kommunikációs rendszerek általában kultiválnak. A kommunikációk változásának hiánya – mint eredmény – fantasztikusan hatékony fegyver lehet azok kezében, akik a jelenlegi kulturális áramlatok ellen vannak. Az ár ellen úszó személy, az árral lefelé úszó, valamint a kereszben úszó helyzetét ténylegesen aligha hasonlíthatjuk össze. „Haladásuk” összehasonlítása és mérése, sebességük és irányuk megállapítása csak a sodrás egészéhez viszonyítva lehetséges. Ha magát a folyót meg tudnánk változtatni, akkor az összes úszó mozgási iránya, sőt még a „haladás” jelentése is megváltozna anélkül, hogy egy jottányit is változtattunk volna az egyes úszók „viselkedésén”. A kommunikációs „hatások” jelentése és mérése hasonló módon összefügg a közleménytermelés és a képzetkultivációs folyamatok egészének általános sodrásával, összetételével és irányával. Nem sokat jelent az, ha tudjuk, hogy „János hisz a Miskulásban”, ha egyúttal nem tudjuk, hogy milyen kultúrában, milyen korban és milyen közleményrendszer keretében kultiválják vagy tiltják ezt a hitet.

A kultúra a társadalom képeit kultiválja. Az uralkodó kommunikációs szervezetek olyan üzenetrendszereket termelnek, amelyek az uralkodó képzetmintákat kultiválják. Ezek tartalmaznak a léttel, a fontossági sorrenddel, az értékekkel és az összefüggésekkel kapcsolatos, mindenki számára követendő teendőket. Gondolataik és cselekedeteik vagy mindkettő érvényességének fenntartása érdekében az emberek ezeknek a teendőknek megfelelően járnak el, ha néhányan jobban válo-

gatnak is köztük, mint a többiek. Miközben ezt teszik, egészében véve a közleményrendszerek általános tartalma és struktúrája szerint viselkednek (feltéve természetesen, hogy a környezet más forrásokból is támogatja ilyen természetű választásait és értelmezéseiket). A folyamat jellegében és funkciójában jelentős változás megy végbe, ha megváltoznak a műszaki lehetőségek, a tulajdonviszonyok, a megbízói kapcsolatok és az uralkodó kommunikációs szervezetek egyéb intézményi jellegzetességei. A döntő kulturális változás nem egyedül a jelszféraiban zajlik. Amikor ez a változás végbemegy, a változás forrása rendszerint a társadalmi viszonyok változása. A társadalmi viszonyok változása az új rendszerekből nézve diszfunkcionális teszi a régi szerkezeteket. Az ilyen természetű változás a fennálló képzetek és gyakorlati módszerek jelentését és funkcióját már az előtt megváltoztatja, mielőtt azok ténylegesen is megváltoznának. Változásuk után az újonnan megszülető kulturális szerkezet minták visszaállítják a tömegkommunikáció alapvető funkcióit: az új rend támogatását és fenntartását.

A tömegkommunikációs kutatások stratégiai megközelítése az emberi viselkedés más vonatkozásaival szemben a tömegkulturális folyamatnak juttatja a kulcsfontosságú szerepet. A kultivációs elemzés funkcióinak és fogalmainak a kerete az intézményi folyamat és a közleményrendszer elemzése révén vezethető le. A rövid távú vagy kampányszerűen elvégzett „hatás”-vizsgálatok, az ismeretlen vagy bizonytalan jelkörnyezetből kiemelt közleményekre kapott reakciók vizsgálata, az előre felállított kommunikációs célok „sikerességére” vagy „kudarcára” kíváncsi kutatás nem felel meg a kultivációs elemzés céljainak. A tömegesen termelt közleményrendszerek és jelfunkciók vizsgálata során nem annyira a változás, mint inkább a folyamatos tendenciák dinamikáját kell kutatni. Ilyen típusú vizsgálat szükségességűen hosszmetzetben képzelhető csak el, mely a közönség intézményes kulturális szocializációjának következményeit és folyamatait összehasonlító módszerrel kutatja.

Altalában véve nem beszélhetünk kommunikációs kudarcokról, csak szándékok és kampányok kudarcáról. Valamennyi kommunikációs rendszer kultiválhat rejtett fogalmakat és előfeltételeket, függetlenül attól, hogy azok szándékosak vagy tudatosak. Rendszerint többet közlünk annál, amit akarunk vagy tudunk, és gyakran nem is azt közöljük, amit akarunk. Számos „kommunikációs kudarcot” befogadók sikereként értelmezhetünk, akik jobban megértették az üzenetet, mint azok, akik az üzenetet nekik szánták, csak éppen nem úgy, ahogy az a hatást kiváltotta. A közleményrendszerek úgy is elálthatnak jelfunkciókat, hogy azok a kommunikáció egyetlen résztvevője számára sem válnak nyilvánvalóvá. A kommunikációkutatás megpróbálja a felszínre hozni ezeket a funkciókat. A kultivációs elemzés pedig arra törekszik, hogy feltárja, hogy ezek a funkciók mennyiben járulnak hozzá a tudáshoz és a jelentésalkotáshoz.

Jelfunkciók

A legtöbb emberi tevékenységet jelfunkciók irányítják, és ezek a jelfunkciók elválaszthatatlan részét képezik az emberi tevékenységnek. Egy cselekvés emberi jelentése attól a jelkörnyezettől függ, amelybe beágyazódik. Egy személy életének vagy halálának jelentősége bizonyos szerep-, személyiség-, cél- és sorslelképzéstől függ. A jelkörnyezet megváltozásával a cselekmények jelentősége is megváltozik. Egy struktúra változása változást eredményezhet, de konzerválódást, sőt fokozódást is kiválthat a cselekmény jelfunkciói tekintetében. A tévé műsoraiban jelentkező erő-

szak vizsgálatakor például azt találtuk, hogy az erőszakos jellegzetességek arányának csökkenésével a társadalmi hatalom tekintetében egyenlőtlén csoportok között megfigyelhető erőszak megoldások kockázatossága tekintetében az egyensúlyvesztés fokozódott, s ezáltal a viszonylagos társadalmi hatalom megnyilatkozásaként vett erőszak jelfunkciója felerősödött [16]. Az ilyen típusú megfigyelések alapján feltehetjük azt a kérdést, hogy az adott üzenet a közönségben elterjedt felfogások és viselkedések közül valójában mit is kultivál. Ezáltal a televízióban látható erőszakot bizonyos célképzetek, értékek, emberek és hatalmi viszonylatok kultivációjával hozzhatjuk összefüggésbe, ami más, mintha csak „az erőszakos viselkedésre” vonatkozó fogalmakra utalnánk.

Egy másik vizsgálat során [21] elmebetegségekre vonatkozó tíz információs kérdésre kértek szakértői válaszokat, amelyeket a tömegkommunikációs eszközöknek az elmebetegségről (többnyire elbeszélő vagy drámai formában bemutatott) alkotott képmásával vetettek össze. Azt tapasztalták, hogy a tömegkommunikációs eszközök által nyújtott kép rendkívül nagy mértékben különbözik a szakértők által nyújtott képtől. Amikor ugyanebben a tekintetben attitűdfelmérés révén megvizsgálták a közönség elmebetegségekről alkotott képét, azt tapasztalták, hogy a „közönség fejében élő kép” a szakértői és a tömegközlelési kép közé esik. Ez azt mutatja, hogy a tömegközlelési eszközök nemhogy „közvetítették volna” a szakértői nézeteket, hanem a szakértői véleményektől eltérő, sőt azokkal sok tekintetben élesen szemben álló elképzeléseket kultiváltak. Ami elszigetelten szemlélve „hatástalan” kommunikációnak tűnhetett volna, az valójában befolyásos tömegközlelési kultivációinak bizonyult, amelynek lényege a közfelfogás erőteljes eltávolítása volt a szakértői véleményektől. Ennek oka nem feltétlenül a tudatlanság vagy a szándékos homálykeltés, hanem inkább az, hogy bizonyos típusú viselkedés (például az „elmebetegség”) jejlésére szolgáló szemanitikus címkek és az adott viselkedés drámai elképzelésének jelfunkciói eltérnek. Valószínűleg arról van szó, hogy a tévéjátékban bemutatott elmebetegség jelfunkciói elsődlegesen arra utalnak, hogy bizonyos problémáknak dramaturgiaiul mi a kézenfekvő megoldása, illetőleg bizonyos bűnök miatt milyen erkölcsileg helyénvaló „büntetések” járnak. A *tévjátékokban* látható elmebetegséghez vezető személyiségvonások dramaturgiai konzekvenciái további vizsgálat alapjául szolgálhatnak, amelynek az lehet a célja, hogy ez a rejtett közlemény valójában milyen nézeteket kultivál a közönségben.

A sajátos közleménystruktúrák és jelfunkciók tanulmányozása megmutatja, hogy ezek a kommunikációk miként járulnak hozzá a jelekből szőtt világban látható társadalmi jellegének, az ott élő emberek sorsának és életpályájának meghatározásához, jellemzéséhez és eldöntéséhez. A jelekből szőtt világ gyakran egészen más, mint a „valóságos világ”. A jelekben létező viselkedés többnyire alig hasonlít a mindennapos megszokott viselkedéshez. A jelfunkciók tartalma és jelentősége a *különségekben* gyökerezik. Az elbeszélés, a tévéjáték és a híryanagy a maga realista, fantasztikus, tragikus vagy komikus módján úgy állítja be a helyzeteket, és úgy mutatja be a viselkedést, hogy a lehető legkedvezőbb jelösszefüggésbe ágyazza be az egyes embert, erkölcsi és társadalmi kívánalmakat, amelyeket másképpen be sem lehetne mutatni, illetőleg (önmagában véve) el sem lehetne fogadtatni.

A kultivációs folyamat és elemzése

A jelstruktúrák bizonyos előírásokat kultiválhatnak a világra, a lakosságra és az élet játékszabályaira nézve. Ezeket az előírásokat nem feltétlenül nyílt javallatok formájában kell átnyújtani (mert az valójában már egészen más eset), hanem a dolgok bemutatásának mikéntje és jelösszefüggésben való funkcionálásuk sajátos módja hordozza őket. Ugyanaz az előírás számos következtetés levonását teszi lehetővé, attól függően, hogy ki, miért, mikor és hogyan vonja le azt. A következtetések repertoárját azonban az előírásokban eleve megbúvó meghatározások fogják össze. Ha megváltoznak az előírások, a levonható következtetések repertoárja is megváltozik.

A közösen tapasztalt kommunikációs minták kultiváló hatásai bizonyos szinten a folyamatos válogatás típusos mintái. Az általános kulturális minták nem „okozzák” a társadalmi vagy az intézményi rend más (bár nem feltétlenül összes) megnyilvánulásával kapcsolatos tendenciáit, hanem csak támogatják, illetőleg kihangszólózzák vagy megerősítik azokat.

A kultivációs elemzés a közönség számára termelt közleményrendszerekben tükröződő „világban” található szerkezeti minták feltárásával kezdődik. Azok a mindenki számára közös struktúrák, amelyek ezt a világot alkotják, az élet és a társadalmi képmásait nyújtják át az embereknek. Miként tükröződnek vissza ezek a képmások a „fogyasztók” elvárásaiban, meghatározásaiban, értelmezéseiben és értekeziben? A más korok és más helyszínek életéből levezetett és mesterséges összefüggésben bemutatott jelekből alkotott viselkedések alapján leszűrt „lecek” anyagát miként hasznosítják a nézők a maguk élettel kapcsolatos előfeltevéseinek a kialakításában? A közleményrendszerek és a közönség nézetei, valamint elvárásai közötti összefüggés vizsgálata elképzelhetetlen megfelelő mértékegységek és vizsgálati technikák kialakítása és kifinomítása nélkül.

A kultivációs elemzésben követett elsődleges megközelítés a projektív módszerekre, a mélyinterjúkra és a megkérdezettek bizonyos létszámú mintájának időszaki konkéni való újrakérdezésének módszerére épül. A projektív módszerek, illetve a kérdéses adatfelvétel felmottékből és gyermekekből álló úgynevezett „panelek” vizsgálata révén történik. A projektív módszerek révén a helyzetek oly módon alakulnak, hogy a vizsgálati személyek olyan nézeteket, elvárásokat és értékeket is kifejezre juttatnak, amelyeknek talán nincsenek is teljesen tudatában, illetőleg amelyeket a közvetlen kérdésekre adott válaszok során szóban aligha tudnának megfogalmazni. A mélyinterjúk módszerek segítségével az egyes nézetek, elvárások, értékek jól elkülöníthetők, kiemelhetők, és mind a tömegkommunikációs hatások mintáival, mind a demográfiai vagy más jellegzetességekkel összefüggésbe hozhatók. A projektív tesztekből és az interjúkból merített kérdések, valamint a kifejezetten kérdőíves vizsgálat céljaira szolgáló kérdések rendszeresen szerepelnek az országos felmött mintában, amelybe a vizsgálati személyek véletlenszerű kiválasztás útján kerültek be.

A televízió, valamint a televízió továbbfejlesztéseinek (vezetéktes televízió és más technológiák) hatása külön figyelmet érdemel, csakhogy, mint a gyermekek körében való társadalmi kultiváció. A legtöbb ember számára a televízió maga a tömegkultúra. Az élet során azokat a társadalmi jelmintákat lehet legkönnyebben kultiválni, amelyek már gyermekkorban meggrögzültek. Ha a közleményelemzést

A kommunikáció politikája: hogyan tegyük különbséget

A politikai kérdések nem annyira afelé fordulnak, ami fennáll vagy ami éppen zajlik, mint inkább a lehetséges jövő felé. A pragmatizmus általános implikációja [...] hogy a tudás érvényessége egy társadalmi közösségen belül, jövőbeli cselekedetek céljainak tükrében dől el. Ez a fejezet pragmatista szempontból elemzi azt a klasszikus felfogást, amely úgy állítja előnk a tömegmédiát mint nyilvánosságot, Negyedik Rendet, kulturális fórumot, *intézményt-amelyel-számolni-kell*, és amely a pragmatizmushoz kapcsolódó kortárs munkákban került kidolgozásra. Amit a következőkben kínálok: Jürgen Habermas és Richard Rorty nevéhez fűződő, a tradíciótól eltávolodás két, egymástól ugyancsak különböző újítójának kritikai elemzése.

Richard Rorty a professzionális filozófiát dekonstruáló vállalkozása során John Deweyt idézi meg alternatív – filozófiai és politikai –, „posztmodern polgári liberális” pozíciójának erősítésére (Rorty 1991a, 197). Azt állítom, hogy Rorty eklektikus kalauz a pragmatista hagyományhoz, és hogy – ironikus módon – a kultúrára és a kommunikációra vonatkozó stratégiájának vajmi kevés relevanciája van bármiféle társadalmi gyakorlat vonatkozásában. Habermas, aki meglepően keveset hivatkozik közvetlenül a pragmatizmusra (Joas 1993, 9, 90), a társadalmi kommunikáció egy modernista, normatív elméletét kínálja, amely a nyilvánosság történeti bizonyítékait és a nyelvhasználat performatív tipológiáját kapcsolja össze. Amellett fogok érvelni, hogy Habermas maximalista felfogásának a kommunikációhoz való – egy ideális kommunikációs szituációban érvényesülő – jogról nem sikerül a kutatóközösséget hozzákapcsolni ahhoz a történeti és kulturális kontextushoz, amelyet megcéloz. Konklúzióként szemügyre fogom venni a kommunikációpolitika egy minimalista felfogását. A kulcskérdés talán nem is az, hogy hogyan lehet biztosítani a párbeszédbe való bevonódáshoz való jogot, hanem az, hogy mi a módja annak, hogy létrehozzuk azt az eljárást, amellyel a párbeszéd *lezárható* és társadalmi cselekvésbe átfordíthatóvá válik.

Posztmodern pragmatizmus – Rorty

A filozófia tükrrei

Richard Rorty 1979-ben publikálta a *Filozófia és a természet tükrét*, amely nevét hírhedtté tette a filozófia berkeiben, és híressé számos más kutatási területen. A kötet tulajdonképpen eltöltött támadás a kortárs filozófia önképe ellen, amelyben a filozófia még mindig úgy jelenik meg, mint az a hivatás, amely annak a funda-

követni akarjuk a tömegkultúrák eleven laboratóriumába, akkor hosszmetzeti és kulturális összehasonlító vizsgálatokra lesz szükség.

Mielőtt azonban érvényesen akarnánk értelmezni az egyéni és a társadalmi realitások fontos tényezőit, feltétlenül tudnunk kell azt, hogy milyen általános fejlődésvonalak mutatkoznak a lét, a fontossági sorrend, az értékek és az összefüggések problémáira vonatkozó előfeltevések kultivációjában. A közvélemény (vagyis a speciális kulturális összefüggésekből kiemelt kérdésekre nyert válaszok közszétele), valamint számos tömegkommunikációs és egyéb kultúrpolitikai tény értelmezése elképzeltetlen a gazdasági döntések számára irányadó mutatókhoz, valamint a társadalmi jelentőségű politikai döntéshozatalt informáló egyéb mutatókhoz hasonló kulturális mutatók nélkül.

A kommunikáció területén bekövetkező műszaki fejlődés egyaránt lehetővé teszi azt is, hogy a kultúrában rejlő hatalmas óriási ereje a fennálló társadalmi szerkezetet erősítse, de azt is, hogy azt megváltoztassa. Ha Szókratész ma élne, azt mondhatná, hogy „önmagad megismerésének az útja kommunikációid megismerésén keresztül vezet”. Sőt még valószínűleg azt is hozzáfűzné, hogy a jelek tömegtermelésének körülményei közepette a vizsgálat nélkül hagyott kultúra talán arra sem méltó, hogy életben maradjon.

(1972)